

M. N. KATKOV ÉS II. SÁNDOR KÜLPOLITIKÁJA

Az 1860-as, 70-es évek Oroszországának két kiemelkedő konzervatív újsága a Russzkij Vesztnyik és a Moszkovszkije Vedomosztyi volt. Mindkét kiadványt M. N. Katkov szerkesztette, akit ma is sokan az orosz újságírás pápájának tartanak. Vízválasztó volt a kortársak számára, lehetett róla jót, rosszat mondani, de figyelmen kívül hagyni nem.¹ Bülow szentpétervári császári követségi tanácsos Bismarck kancellárnak Katkov befolyását és szerepét a következő formában vázolta: “Katkov mindenképpen ki akarja iktatni Gierst, a külügyminisztert. Jó hazafinak gondolja, de ravaszabbnak is annál, ahogy itt általában tartják... de ugyanakkor félnéknek is. Giers még a múltkor megkísérelte a közeledést Katkovhoz, az utóbbi azonban elutasítón viselkedett vele. Ő kibékíthetetlen ellenfele Giersnek.”² Továbbá: “Zinovjevvel is elégedetlen most Katkov. Ez az egykor Moszkvában oly kedves politikus elveszítette tekintélyét, nem fogja fel a tengerszoros-kérdés fontosságát, és egyáltalán elhanyagolja a Keletet az őt speciálisan érdeklő közép-ázsiai események miatt. Ha háborúra kerülne sor, akkor kétségtelenül Ignatyev lenne a külügyminiszter. Katkov Ignatyev politikai és személyes ellenfele, azonban tudja, hogy a cárnak háború esetén emezt kellene hívatnia, aki Szkobelev halála óta az egyetlen népszerű ember Oroszországban.”³ Az újságírás körülményeivel kapcsolatban pedig: “Saburov egy kis gyáva intrikus, akit Katkov nem sokra tart, még ha fel is használja a tollát és az ismeretét. Állítólag Saburov szállítja az anyagot ahhoz a cikkhez, amely a hármass antant történetéről szól, és amelyet a Katkov-féle Russzkij Vesztnyik néhány hét múlva publikálni fog.”⁴

Jellemző Katkovra, hogy míg a lengyel felkelés idején sokan azt kívánták, bár zárnák börtönbe, addig az 1870-es években az általa propagált sovíniszta nézetek akkora tömegekre hatottak, hogy lapjának, a Moszkovszkije Vedomosztyinak tervezett betiltása is komoly felzúdulást keltett. Ennek ellenére lapját sok esetben csak az mentette meg a komolyabb retorziótól, hogy II. Sándor, de főképp a trónörökös, a későbbi III. Sándor környezetére különös befolyással bírt. “A cár azt mondta egy alkalommal, hogy Katkovot mindig nagy kedvteléssel olvassa. A cár ismét nagyon jól vélekedik Katkovról.”⁵

Személye tehát azért is fontos, mert a cári politikai döntéshozóknak s magának a cárnak többnyire figyelembe kellett venni a véleményét. A diplomáciai eseményekre a közvélemény reagált. A 19. századi közvélemény kutatásának számos forrását ismerjük, de a “...legfontosabb persze a sajtó. A múlt század viszonylatában nincs ennél megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadják a felsőbb köröknek (vagy azok hangadóinak) a véleményét.”⁶ Katkov politikai pályája nem volt kitérőktől mentes, hiszen dolgozott az N. V. Sztankevics, B. G. Belinszkij nevével fémjelzett orosz liberális körben is.

M. N. Katkov (1818–1887) szegény hivatalnoksaládból származott, ennek ellenére tanulhatott a moszkvai egyetemen, majd ugyanitt pszichológiát és logikát tanított. A filozófia tanszék megszűnése után választotta az újságírást, úgy hogy mellette a Közoktatási Minisztériumban különleges állás kapott. Politikai pályája ezzel indult meg.

A kutató számára igen érdekes periódus az 1863-as év. 1863 májusában Katkov támadni kezdte az orosz kormányzati politikát, mert úgy ítélte meg, hogy az túlságosan puha a lengyelekkel szemben. “Elfelejtettük, az állam (ti. az orosz – Cz. I.) szimbóluma a kard, s a kormányzatnak súlyos helyzetben szigorú, hovatovább kemény eszközöket kell bevetnie.”⁷ Nem utolsósorban Katkov hatására bízták meg a lengyel felkelés leverésének feladatával M. N. Muravjovot, akit később varsói tettei miatt “az akasztós” jelzővel illettek. Az 1867-es moszkvai szláv kongresszus többek között Katkov, a Moszkovszkije Vedomosztyi főszerkesztője révén vált nyilvános ügygé, továbbá az eseménnyel kapcsolatban “egész moszkvai házát felajánlotta szabad használatra, ez a ház egyike a legnagyobbaknak, legtágasabbaknak a régi cári városban”.⁸

1870–1871-ben Katkov karrierje csúcán állt. A porosz–francia háború idején lapja, a Moszkovszkije Vedomosztyi szöges ellentétben a hivatalos cári külpolitikával határozottan németellenes álláspontot képviselt, amelyet nem a franciabarátság ihletett, hanem a féltékenység az egyre erősödő szomszéd iránt. Katkov véleménye később sem változott, ezt támasztja alá Bülow: “Míg Oroszországnak nyilvánvalóan érdekében állna, hogy egy erős Németország a barátja legyen, Katkov azzal próbálkozik, hogy Oroszországot született szövetségeseitől eltávolítsa.”⁹

Jellemző Katkov szerepével kapcsolatban a következő eset. Még 1869-ben az akkori pétervári porosz katonai attasé, Schweinitz, Bismarck instrukciója alapján felkereste Katkovot, akinek németellenessége már ekkor ismert volt, és megpróbálta más belátásra bírni. Felajánlotta neki, hogy havonta egy alkalommal ő maga ad cikkeket a Moszkovszkije Vedomosztyinak, melyben igyekszik megismertetni az orosz közvéleményt Németország életével, és megpróbál szimpátiát kelteni az orosz közvéleményben, ha már a két állam hivatalos kurzusa a szövetség mellett foglalt állást. A beszélgetésen részt vevő Je. M. Feoktyisztovtól feltette a kérdést, miért nem a saját sajtójuk révén próbálják meg elérni a poroszok ezt a hatást? Schweinitz így felelt: “Számolnunk kell a német társadalom érzékenységgel. – Miért gondolja Ön, hogy az orosz társadalom kevésbé érzékeny?”¹⁰ – kérdezte megbántva Feoktyisztovt, Katkov pedig elzárkózott a javaslat elől.

Katkov világosan látta, hogy II. Sándort a párizsi béke revíziójának vágya hajtotta a németek szövetségébe, és feltette a kérdést: “Nem lett volna jobb, ha Franciaország egyszerűen széttepi a párizsi szerződést, és kezet nyújt Oroszországnak?”¹¹ Azt viszont ő is megállapította, hogy ehhez a józan gondolkodáshoz nem III. Napóleon fejére lett volna szükség, és ezért törvényszerűnek ítélte Franciaország adott állapotát. “Ez a sorsa minden olyan országnak, amelynek a vezetése erőtlen, gyökerei pedig nem a népbe kapaszkodnak”¹² – írja kissé patetikusan, de egyben hízelegve is az orosz uralkodónak, akinek propagandájában a “nép szeretete” rendkívül fontos szerepet töltött be.

III. Napóleon sorsa valóban nem izgatta különösebben Katkovot, egyáltalán nem bánta, hogy rendszere megbukott. De az ennek következtében megerősödő Németország kifejezetten irritálta: “Minden becsületesen gondolkodó orosz ember azt mondja, hogy a porosz hódítók által ily módon létrehozott helyzet a legkevésbé sem előnyös Oroszország számára.”¹³ Hogy mi az, amit veszedelmesnek tart, azt is részletesen kifejtette. Szerinte Németország zseniális belső átszervezése, vasútjai, védelmi pozíciói jelentik a terjeszkedni vágyás bizonyítékait, míg Oroszország tétlenül ül, és “északkeleti határai ugyanolyan idillikusan nyitottak, mint régen”¹⁴ – állapította meg egyik cikkében. “Vajon nem a vég kezdete ez? – kérdezte a moszkvai zsurnaliszta Poroszország villámgyors sikerei láttán. – Vajon nem annak az eljövendő kornak a

nyitánya a történelemben, melyben a csúcsokat a régiek helyett újak hódítják meg?”¹⁵ Katkov kérdése egyébként csak abban “költői”, hogy Oroszországot még mindig a “csúcson” képzele, holott ennek már valós alapja Európában nincs.

A fenti véleményt azonban sokan osztották, s a Katkovval kapcsolatban álló munkatársak és magánszemélyek sokszor tesznek fel hasonló kérdéseket. Egy 1870 szeptemberéből származó levél Bécsből például Poroszország további harci készültségét kifejezetten egy Oroszország elleni támadás előkészületi fázisának írja le. “Mondja – kérdezi M. D. Duvernois levelében Katkovtól –, honnan fogja kielégíteni igényeit Poroszország, ha nem kebelezhetsz be Elzász-Lotaringiát... ha nem a mi rovásunkra?”¹⁶ De hasonló gondolat a lényege egy másik levélnek is, melynek írója arról igyekszik meggyőzni Katkovot, hogy Bismarck “nem fog megelégedni – még ha megkapja sem – azzal a szűk földszávvval, amelyről jelenleg szó van”.¹⁷

Katkov a mások által is felvetett gondolatokból azt a következtetést vont le, hogy “ha Oroszország hisz a saját jövőjében, őriznie kell erejét, hiszen nem tudja előre, mit tartogat számára ez a sűrű fátyol alatt rejlő jövő”.¹⁸ Poroszország súlyának, erejének, lehetőségeinek ez idő szerinti túlértékelése vezetett ehhez a hangulathoz Katkov környezetében.

Ez a hangnem azonban felkeltette II. Sándor figyelmét. Szinte mindenki feljegyezte róla, hogy a periódusban a sajtó hangjára rendkívül érzékenyen reagált. Különös gondja volt Katkovra, személyesen figyelmeztette a moszkvai kormányzót, fordítson fokozott figyelmet a tevékenységére. V. A. Dolgorukov jelentésében ígértett tett arra, hogy a “sajtókirály” a francia–porosz háború kapcsán “nem fog szélsőségekbe bocsátkozni”¹⁹, ezt ő szavatolja a cárnak.²⁰ Szavai azonban nem értek annyit, mint Katkové.

A későbbi francia–német–orosz politikai viszonyra jellemző a következő, 1887-ből származó levélrészlet, amelyet a fentebb említett Bülow tanácsos Bismarcknak küldött. “Katkov nem akarja, hogy a németek Franciaországot annullálják, legalábbis addig nem, míg Oroszország nem birtokolja Konstantinápolyt. Mert ha Németország előbb igázza le Franciaországot, akkor nem fogja megengedni Oroszországnak, hogy a Fekete-tengernél terjeszkedjen. Azt mondtam Satokin²¹ úrnak, hogy nem gondoltunk arra, hogy megtámadjuk Franciaországot az ottani háborús párt minden provokációja ellenére sem, egyébként mégis ostobaság lenne a pánszlávistáktól, ha lapjaikban azt mondanák, hogy egy győzedelmes és erős Franciaország hamarosan koalícióhoz hozna létre, egyrészt, hogy Lengyelországot visszaállítsa, másrészt, hogy Poroszországot elvágja a Földközi-tengertől.”²²

1877-ben kitört az orosz–török háború, amelyet II. Sándor április 24-i kiáltványában tett közzé. A háború indokát a történészek különböző okokban látják. Egyesek véleménye szerint a szlávok segítése ürügyén Oroszország csupán a tengerszorosok megszerzéséért harcolt, míg mások kizárólag a pánszláv propaganda számlájára írják a háborút. Ez utóbbi állásfoglalást a szlavofil sajtóorgánumok erőteljes hangja indukálta. Katkov lapja is szinte minden cikkében a háború mellett agitált, s kifejtette, hogy Európa államai között az összhang csupán látszólagos, mivel Oroszország érdekei összeegyeztethetetlenek Angliáéval vagy a Monarchiáéval. Eleinte Katkov azt állította, hogy Oroszországnak egyáltalán nincsenek hódító céljai. “Nem akarjuk megingatni az európai rend alapjait – írja egyik vezércikkében –, célunk egyszerű, önzetlen és világos, és tiszta lelkiismerettel hívtunk mindenkit, segítsen megvalósítani azt.”²³ De Európa – mondja – és főként Anglia hallani sem akart erről. “A jövő történései számára, akik e korszakot fogják kutatni – írja egyik helyen –, bőségesen lesz

bizonyíték arra nézve, hogy az angol mindent megtett, hogy a háborút elkerülhetővé tegye.”²⁴

De nem hízelgő a véleménye Ausztriával kapcsolatban sem. “Ingadozása, két-színűsége természetéből ered”²⁵ – állapítja meg lakonikusan. Úgy ítéli meg az európai erőviszonyokat, hogy ez idő tájt kizárólag Németország képes kompenzálni Oroszország számára a diplomáciai sikertelenségeket, valamint tényleges katonai erőt is képvisel, mely szintén nem tartozik a szövetségesek negatív tulajdonságai közé, így enged a hagyományos merevsége a németek iránt, bár ez részéről csak időleges “fegyverszünet”.

A Moszkovszkije Vedomosztyi az igazságos háború gondolatát erősítette olvasóiban, amelyben a cár mellett áll a nép. Katkov szerint az angol politika mindent megtett a háború kirobbanásáért, Ausztria megbízhatatlan szövetséges, csupán Németország ellensúlyozhatja az orosz diplomácia sikertelenségét. A törökökkel való együttműködés gondolatát is felvetette 1877 decemberében: “Lehetetlen állapot, hogy Oroszország örökké a saját tengerére legyen bezárva! A legjobb az lenne, ha a törökökkel együtt!!! hajóhadat tarthatna a tengerszorosokban, és csak az engedélyével nyílhatna út a Fekete-tengerre.”²⁶ Akkoriban ez a szándék valóban megnyilvánult török részről. A törökökkel való együttműködés gondolata azért jelenhetett meg Katkov jól informált lapjának hasábjain, mert a tárgyalások iránti készség a törökök részéről ekkor már valóban megvolt, mivel két rossz, Európa és Oroszország követelése közül a kisebbet igyekeztek választani, és Oroszországgal próbáltak egyezkedni. Állást foglalt a tengerszorosok és Konstantinápoly státusának kérdéseiben is, a jól bevált módszer igénybevételével: idézte a New York Herald egyik cikkét, mely megértést tanúsított Oroszország azon igénye iránt, hogy ellenőrizni kívánja a Boszporuszt, mely “ugyanolyan fontos Oroszországnak, mint a Mississippitorkolatvidékének ellenőrzése az USA-nak”.²⁷

A San Stefanó-i béke megkötését lelkesen üdvözölte az orosz társadalom jó része, a fagyos európai fogadtatás azonban lehűtötte a kedélyeket, főként ami a tervbe vett európai kongresszust illette. Értetlenül állt a közvélemény ama tény előtt, hogy a megkötött békéhez olyan államok beleegyezését kérné Oroszország, amelyek részt sem vettek a háborúban. Ezt a megaláztatást nem annyira a cár, hanem inkább kormánya rovására írták. Katkovot is a kongresszus ellenzői között találjuk. Lapja olvasóit igyekezett Anglia ellen hangolni, azt hangsúlyozva, hogy annak az egyetlen célja Oroszországot megfosztani elért eredményeitől. Szerinte ezen a kongresszuson legfeljebb a Törökország és Oroszország által nyitva hagyott kérdések kerülhetnek napirendre, olyanok, mint például a tengerszorosok problémája, melyet a keleti válság “gordiuszi csomójának”²⁸ nevez, s melyet csak szétvágni lehet, bogozni nem. “Oroszország nem akar háborút – állítja egyelőre a lap –, és ezt nagyon jól tudják ellenfeleink is. De tovább is mennek ennél, és azt a következtetést is levonják, hogy Oroszország fél a háborútól. Pedig a háborútól nem nekünk kell félni igazán”²⁹ – írja Katkov. Úgy figyel a külföldi sajtót, mint a szeizmográfot, és az ott tapasztalható politikai szélcsendet rossz előjelnek tekinti. “A legrosszabb és leginkább nyugtalanító e pillanatban az a magabiztos, megnyugtató tónus, amellyel az angol minisztérium orgánumai, a Morning Post, a Standard és a Daily Telegraph írnak a kongresszusról. Ezekből már régen kikövetkeztettük, mit érhetett el Anglia. Nem kell engedményeket tennie, hiszen ő semmit nem szerzett meg eddig, csak az a dolga, hogy bennünket megfosszon attól, amit nekünk sikerült elérnünk”³⁰ – uszítja Katkov olvasóit Anglia ellen.

Az 1878. július 13-án aláírt berlini békeszerződés nyomasztóan hatott mind a cárra, mint a kormányzatra, mind pedig a társadalomra.³¹ A kialakult közhangulat belpolitikai csóddal fenyegetett. A reakciós lapok, köztük a Moszkovszkije Vedomosztyi és a Russzkije Vedomosztyi kezdetben nem is vállalkoztak arra, hogy a berlini határozatokat elemezzék, túl fájó volt a seb. Később véleményt nyilvánított Katkov, s leginkább azt nehezményezte, hogy az orosz katonák vére árán az angol és osztrák érdekek érvényesültek a Balkánon, holott ezek a hatalmak semmit sem áldoztak érte. Anglia, Ausztria nagy lett, de ezt Oroszország harcolta ki számukra, kimerítve a török állam erőit. Még egy újabb háborút is elképzelhetőnek tartott az orosz érdekek védelmében. A Moszkovszkije Vedomosztyi nehezményezte leginkább, hogy Ausztria–Magyarország megszerezte a szabad kereskedelem lehetőségét, de ennek ára Bulgária feldarabolása volt,³² s ehhez már csak Bosznia-Hercegovina megszállásának tényét kell hozzátenni, és teljes a kép arról, “kiért is harcoltak az orosz katonák”. Ausztria–Magyarország és Nagy-Britannia “nem pazarolt egy maroknyi löport sem, és nem áldozott egyetlen embert sem”³³ – írja a lap –, mégis győzött. Katkov másik lapja megtoldja ezt az elméletet azzal, hogy kijelenti: “Az erőtlen és lelketlen osztrák politika rajzolja újjá a Balkán-félsziget térképét úgy, hogy eltoltatják a szlávakta területek határait, és területüket egyre kisebbre zsugorítják.”³⁴ Bülow később így nyilatkozott a Balkán és Bulgária kérdésében: “Katkov előtt valószínűleg nem ismeretesek azok az akták, amelyek bizonyítják, hogyan találta meg az orosz politika Bulgáriában a német oldalról történő energikus támogatást, de ... Katkovnak is ki kellett volna érezni a birodalmi kancellár legutóbbi beszédéből, hogy Németország igencsak távol áll attól, hogy Oroszország előtt elzárja a Konstantinápolyhoz vezető utat.”³⁵ Bülow már említett feljegyzésében Satokin a következőkkel érvelt: “Katkov gyakran olvasta a beszédeket arról, hogy Németország nem akarja (az oroszok számára – Cz. I.) vitássá tenni Konstantinápolyt. De mit segít ez rajtunk, amíg Önök Ausztria szövetségesei maradnak, azé az Ausztriáé, amelyik nem hagyja, hogy Bulgáriában uralkodjunk.”³⁶ Oroszország sikertelenségéért mindenki a kormányt tette felelőssé. A hangulat nagyon ellenségesen alakult. “Utazik az ember a vonaton – írja De Vollen –, kezdődik a beszélgetés. Erről is, arról is. Jön a rendőr, de nem hagyják abba a kormányral szembeni éles kirohanásokat. Ekkor valaki rámutat a rendőrré... Hadd jelentse... – mondják gyűlölettől izzó hangon.”³⁷

A berlini kongresszus után Katkov a cár számára a következőkben foglalta össze a nemzetközi helyzetet a Balkánnal kapcsolatban: “Németország és Ausztria jóllakott államok, Oroszország azonban nem. Oroszországnak abszolút elégtételre van szüksége, különben a dinasztiaát az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti tekintélyét az országban. Ezt az elégtételt Oroszországnak csak Bulgáriában lehet megadni.”³⁸ Majd így folytatja: “Bulgáriának oroszra kell válnia, ott minden rendszabály a semmibe vezet. Bulgária autonómiája Oroszország számára már csak azért is lehetetlen, mert magában Oroszországban is felerősítene a szeparatista tendenciákat, amelyek amúgy is erősebbek, mint ahogy azt feltételezik. Ha a bolgárok maguk kormányozzák saját magukat, akkor hamarosan a kisoroszosok és a fehéroroszosok is felélnékelnek, a lengyelekről nem is beszélve... Az orosz tisztek és hivatalnokok Bulgáriába küldése csak ártalmas lehet. Ezek ott semmit sem érnek el, viszont azután liberális felfogást visznek haza magukkal, és növelik az elégedetlenek számát. Oroszországnak ragaszkodnia kell Bulgária annexiójához. Nemcsak azért, mert joga van kártalanításra minden, a balkáni szlávokért hozott áldozatért, hanem azért is, mert egy független és alkotmányos szláv államiság veszélyt jelent az orosz autokráciára.”³⁹

Bülöw Bismarcknak küldött feljegyzésében Katkov kívánságát a bolgár kérdésben a következőkben foglalja össze: "Ausztria ígérje meg Oroszországnak, hogy semleges lesz, ha Oroszország bevonul Bulgáriába. Természetesen Bulgária egyedül nem lenne elég hosszú távon Oroszországnak. Szükségük van egy útvonalra Oroszországtól Bulgáriáig és Bulgáriától a Dardanellákhoz."⁴⁰

Míndezek a tények bizonyítják, hogy Oroszország a berlini kongresszus idején válságos periódusban volt. A felsorolt konzervatív orosz és külföldi (német) vélemények cselekvésre készítették az orosz uralkodó köröket. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy feltárjuk ebben az új helyzetben milyen szerepet játszott M. N. Katkov.

Jegyzetek

1. *A. Bogdanovics: Tri poszlednyika szamoderzscsa. Moszkva, 1990.*
2. Bülöw an Bismarck St. Petersburg, den 14 Februar 1887. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA Bonn) Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7–8.
3. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 8–9.
4. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 9.
5. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
6. *Czövek István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1996. 5. Niederhauser Emil Előszavából.*
7. Moszkovszkije Vedomosztyi 1863. No. 128.
8. Neue Preußische Zeitung, 1867. VI/20. Oroszország, Szentpétervár, július 13.
9. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
10. Voszpominanija Je. M. Feoktisztova. Za kuliszami polityiki i lityeraturi 1848–1896. Leningrad, 1929. 136.
11. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 31.
12. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 23.
13. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 12.
14. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 19.
15. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 19.
16. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 143.1.:1
17. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 142.1.:5
18. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 21.
19. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 2121.1.1:1–2 ("Szigorúan titkos" jelzéssel)
20. Uo.
21. Katkov szerkesztőségében dolgozó, diplomatacsaládból származó újságíró, angliai és bulgáriai küldetést bíztak rá.
22. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7.
23. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 5.
24. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 8.
25. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 15.
26. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. december 22.
27. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 24.
28. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. február 28., március 14., március 30., május 2., május 4.
29. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. május 9.
30. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 18.
31. Keleti ügyekre vonatkozó okmányok. Bécs, 1878.
32. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. június 18.
33. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. július 4.
34. Russzkij Mir, 1878. június 27.
35. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 35.
36. Uo.
37. *Czövek I.: i. m. 142.*
38. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 3.
39. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 4.
40. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 5.